

Lezenderwijs

door

R. LIEVENS

Aan Gilbert Degroote LXV

§ 8. HADEWYCH : DREIGADE

Mij steunend op het MNW heb ik in *Lezenderwijs* § 1¹ geschreven dat „dreigade” (Lat. „minae”) waarschijnlijk slechts een woordenboekbestand heeft geleid, omdat het alleen uit *Bern. Gloss.* (Limb., 14de eeuw) wordt geciteerd. Deze uitspraak behoeft thans verbetering.

In haar vierde brief somt Hadewych een aantal gevallen op waarin Rede (ratio) te goeder trouw kan dwalen. M. H. van der Zeyde (1936, p. 50) heeft deze passage aldus vertaald: „Om het kort te zeggen: het inzicht kan dwalen in vrees, in hoop, in naastenliefde, in het houden van regels, in tranen, in het verlangen naar vrome stemmingen, in het streven naar zalige aandoeningen, *in vrees voor de toorn Gods*, in het op zich nemen van allerlei verplichtingen, in nemen, in geven, – in alle mogelijke dingen die men voor goed houdt dwaalt het inzicht.” Bij Van Bladel en Spaapen (1954, p. 72) klinkt het onderstreepte iets sterker: „Rede kan dwalen in vrees, in hoop ... *in vrees voor Gods bedreigingen*.” Zo ook bij Porion (1972, p. 75): „En bref, la raison s'égare dans la crainte, ... *dans la terreur des menaces divines*.”

Wat verder gaat ze op elk van deze gevallen wat uitvoeriger in. De dwaling, die ons hier interesseert, wordt dan als volgt toegelicht: „*Gods toorn* en alle mogelijke straffen, daarvoor te vrezen is ook een dwaling van het inzicht, als die vrees zo groot wordt dat men hierom meer doet en laat, zoals dikwijls gebeurt, dan om de Minne.” (Van der Zeyde, p. 56). – Van Bladel en Spaapen (p. 75) hebben eveneens „*Gods toorn* of allerlei straffen”, terwijl Porion (p. 77) vertaalt: „*Les menaces divines*, les tourments qu'on redoute égarent pareillement la raison, dès que la crainte supplante l'amour dans ce qu'on fait ou ce qu'on laisse.”

1. Zie HZM 31, 1977, p. 139 (bovenaan).

Nu we de kontekst hebben verkend, wordt het hoog tijd dat we ons naar het origineel wenden.

De eerste (opsommende) passage (I) luidt bij Hadewych in hs. C (de legger van Van Mierlo): „In veruærtheiden van dreigeden gods.” (r. 35)

De tweede (uitleggende) passage (II) moet ik, met het oog op de straks te bespreken varianten, iets ruimer citeren: „Dreygede van gode ochte menichfout torment dat te ontsiene doet redene dolen, als men die meer ontsiet Ende daer omme dicwile meer doet Ende laet dan omme minne.” (r. 80)

Tweemaal dus het woord „dreigeden”. Al gaat het hier om een hapax legomenon, de betekenis is voldoende duidelijk; in de marge van hs. A staat bovendien geschreven „In minis”, van *minae, minarum*, „bedreigingen, verschrikkingen”. Wel baart de hoogstmerkwaardige vorm, met name het suffiks *-ede*, zorgen.

Van Mierlo verklaart in zijn woordenlijst: „DREIGADE. – dreigede znw. het dreigen.” Als ik hem goed versta, ziet hij in ‘dreigede’ een umlautsvorm van ‘dreigade’ en spreekt hij dit uit met de klemtoon op een lange *e*. Zo eenvoudig ligt het echter niet want taalkundig is deze evolutie onmogelijk. Dat er wel degelijk iets vreemds aan de hand is, blijkt ook uit het paniekerig gedrag van de 14de-eeuwse kopiïsten. Laten we een blik werpen op het variantenapparaat van Van Mierlo:

- (I) – r. 35 – Hss. A en B van der
C dreigoden > dreigeden; A dreygoden B dreyghaden (*ad* op rassur)
- (II) – r. 80 – C Dreygade (?) > Dreygede (e verb.); A en B Dreygade

Allereerst stellen we vast dat A en B, blijkens „van der”, het woord in (I) als een enkelvoud interpreteerden, in tegenstelling tot Van Bladel – Spaapen en Porion.

C schreef eerst (I) het onmogelijke „dreigoden”² misschien omdat in zijn legger *e* en *o* niet zo precies te onderscheiden waren³; de tweede keer (II) „Dreygade (?)”. Maar hij heeft toen beter in zijn legger gekeken en zowel in kolom c (I) als in kolom d (II) verbeterd in *e*.

2. Men zou hier kunnen denken aan invloed van *god* dat er tweemaal op volgt; maar dan zouden zowel C als A geanticipeerd hebben. Veronderstellen we dat de fout reeds in hun legger voorkwam, dan begrijp ik niet hoe C nog in *dreigede* kon verbeteren.

3. Voor het verwarren van *e* / *o* zie W. de Vreese, *Over handschriften en handschriftenkunde*. Zwolle 1962, p. 162: „goot golts” in plaats van „goet gelts”. – V. Honemann, *Die 'Epistola ad fratres de Monte Dei' des Wilhelm von Saint-Thierry*. (MTU 61). München 1978, p. 423: „Dit is opistil sinte Bernaerts”, tegenover K. Ruh, *Bonaventura* p. 146: 'epistil'.

A kopieerde eerst (I) „dreygoden” (misschien om dezelfde reden als C), verderop (II) 'Dreygade' (net als C); B, die uit A afschreef, had waarschijnlijk aanvankelijk dezelfde lezingen als A, maar keerde nadien naar (I) terug om *od(e)* uit te raderen en te veranderen in *-ad(e)*.

Indien in het origineel „dreigade” had gestaan, voor onze kopiisten een acceptabele vorm, dan waren er geen moeilijkheden ontstaan. Uit deze hele gang van zaken blijkt dat Hadewych „dreigede” gebruikte, een woord dat men in de 14de eeuw niet meer (her)kende en dat daardoor aanleiding gaf zowel tot foutief lezen (dreigoden) als tot emendatie (dreigade).⁴

Kunnen wij ons nu, beter dan onze voorgangers, uit de slag trekken met „dreigede”? Ik zie geen andere mogelijkheid dan een abstractum, gevormd van een werkwoord, door middel van het suffix *-ede* (got. *-itþa*, ohd. *-ida*). Schönfeld⁵ geeft als voorbeelden o.a. mnl. *begeerde* (naast *begeerte*), mnl. *beroerde* (naast *beroerte*).

Waarom grijpt Hadewych naar dit zeldzame woord, terwijl de keuze zo ruim was? Sommige afleidingen van „dreigen” zoals „dreigement” en „dreigenesse” ontstonden mogelijk later, in de 15de eeuw pas. Maar „bedreich” (alleen in *Segheliyn*) en „dreigerie” (Jan Praet) stammen waarschijnlijk reeds uit de 13de eeuw; met zekerheid kunnen we dat zeggen van „gedreich” (Walewein en Maerlant); „dreiging” en het gesubstantiveerde „dreigen” gebruikt Hadewych elders zelf.

Vijf à zeven mogelijkheden dus en toch kiest zij daarbuiten het hapax legomenon. Misschien heeft zij op deze manier het woord bijzondere nadruk verleend, mogelijk is dit een element te meer van haar „gezochte” taal.

4. Heel even dacht ik dat er een woord „dreigage” had bestaan, op een dwaalspoor gebracht door een citaat in het MNW sub *dreiging*, nl. „dreigiage” uit *Pass. S. 238 c* (uitg. 1483), door Verdam – zoals me later bleek – terecht verbeterd in „dreyginge”. – Van deze druk zegt G. I. Liefstuck in de *Bouwstoffen* „Die van 1483 is mij niet bekend”; deze drukfout in „dreygiage” kan mede als sleutel dienen om deze raadselachtige editie van het Passionael op het spoor te komen. Het citaat stamt uit de legende van de 11.000 maagden; ik geef hier de passage volgens de uitgave van 1478: „Ende sijn soen hadde oec hier toe grote begheerte Hier om soe sende hi grote boden tot dese vader vander maghet. ende hi beloefde grote ghiften ende gauen ende oec dreyghinghe. op dat si niet (254 c) ydel en keerden tot horen coninc”.

5. M. Schönfeld, *Historische grammatica van het Nederlands*. Zutphen 1947⁴, p. 218 (§ 155, a, opm. 1). – Meer gewoon zijn de abstracta van adjectieven gevormd, zoals *hoghede*, *lenghede* enz.

§ 9. HADEWYCH : BRAYEREN

In haar tiende brief schrijft Hadewych¹: „De minne es soe edel ende soe riue, aen hare en bliuet niemans loen. Nieman en dorfte *brayeren* om loen; dade² tsine, Minne soude thare wel doen. Dit weten wel die vroede die altoes na doechden staen. Sine soeken mer der minnen wille; si en bidden der Minnen om ghene andere sueticheit dan dat si hem gheue datsi in allen dinghen bekinnen moghen haren liefsten wille ... (r. 43)”

M. H. van der Zeyde (1936, p. 230) vertaalt dit met de nodige zwier: „de Minne is zo vorstelijk van allure, zij zal niemands loon achterhouden. Niemand hoefde *zich bezorgd te maken* om loon; men moest het zijne maar doen, dan deed de Minne het hare wel. Dit hebben die wijzen ingezien, die altijd naar deugden streven. Zij zoeken alleen de wil der Minne. Zij bidden de Minne om geen andere gaven, dan dat zij in alles mogen weten wat Haar het liefste is...”

Getrouwer misschien maar nuchterder gaan Van Bladel en Spaapen (1954, p. 117) te werk: „De Minne is zo edel en zo mild, niemands loon houdt Zij achter. Niemand *schreeuwe* om zijn loon: doet hij het zijne, Minne zal het hare wel doen. Dit weten wel de vroeden, die altoes naar deugd staan. Zij zoeken enkel de wil der Minne; zij bidden de Minne om geen andere zoetheid dan dat Zij hun geve van in alles haar liefste wil te mogen kennen ...”

Bij Porion (1972, p. 106), die een totaal andere taal hanteert, klinkt het – als steeds – verrassend nieuw: „L'Amour est si noble et si libéral que nul avec lui n'est privé du fruit de ses œuvres. Ne *réclamons* point notre salaire, faisons ce qui dépend de nous et l'Amour fera ce qui dépend de lui. Les prudents ne l'ignorent pas, qui s'appliquent assidûment aux vertus ...”

Zoals zo dikwijls schept ook hier een hapax legomenon problemen: *brayeren* wordt resp. verstaan als zich bezorgd maken om (Van der Zeyde; en elders: bezorgd zijn? vragen?), schreeuwen om (Van Bladel en Spaapen), réclamer (Porion), vragen, een

1. De authenticiteit werd m.i. ten onrechte door Van der Zeyde en thans nog door J. Reynaert in twijfel getrokken (zie LB 63, 1974, 137-149).

2. Of wij hier *dade* als een enkliese van *dade* + *bi* moeten lezen, zoals Van Mierlo en Van Loey (Spr. I § 28 Aant. *m*) aannemen, lijkt me voor twijfel vatbaar. Ik denk hier eerder aan een weglating van het als onderwerp fungerend persoonlijk voornaamwoord: wat *dade* betreft aan een toepassing van Stoett § 5, *g*, en wat de andere voorbeelden bij Van Loey betreft (bijna alle met *verba dicendi*: seide, antworde, vertelde) aan een toepassing van Stoett § 5, *e*.

hoge toon aanslaan ? (H. G. 'T Hooft), heftig verlangen (Plassmann)³. Maar niet alleen de interpretaties van de tegenwoordige vertalers lopen nogal uiteen, ook de kopiïsten hebben hun wenkbrauwen gefronst en het is boeiend te volgen hoe zij zich uit de slag redden.

De drie belangrijkste Hadewych-handschriften (de legger C en ook A en B) hebben nog getrouw het vreemde woord overgenomen en vormen dus blok. Maar reeds met G⁴, dat ook nog uit de 14de eeuw en ook uit Rooklooster stamt, beginnen de ingrepen: hoewel het, volgens Van Mierlo, overigens geen enkele variante van enige betekenis bevat, verandert de kopiïst *brayeren* in *playderen*. Hieruit blijkt hoogstwaarschijnlijk dat men toen in Brussel dit woord niet meer kende en dat C A B meer uit respect voor hun legger dan met begrip hebben gehandeld. *Plaideren* „pleiten” bestaat, maar de verbinding met *om* is niet opgetekend; toch vind ik dit een uitstekende emendatie, die m.i. de prijs verdient en ver uitsteekt boven de pogingen der nakomelingen.

Handschrift E – De Vreese noemt het Ruusbroec-hs. H – bevat een excerpt uit de tiende brief; daarin is niet alleen *brayeren* geweerd maar ook de omgeving grondig geremanieerd: „Minne is so edel ende so reyne, aen haer en blijft nyemants lone. Niemandt en derfte *staen na* zueticheit, want die doedet sine minne. Dit weten wel die guede vroede, die altoes na doechden staen ...”⁵. *Staan na* werd ontleend aan de volgende regel („die altoes na doechden staen”) en ter vervanging van *brayeren* ingevoegd; met *zueticheit* (i.p.v. *loen*) is het net zo vergaan. *Dade* wordt *doedet*, m.i. hier de 3de persoon van *doden*. *Rive*, een gangbaar woord in *Leven van Lutgart* en nog in gebruik o.a. bij Cats, klinkt onze 15de-eeuwse Brabander vreemd in de oren en hij schrijft *reyne*.

Veel minder ver gaat de zgn. Haagse bloemlezing⁶ uit de late 15de eeuw: „Die myn is so edel ende so eerbaer: aen hoer en blijuet nyemonts loen. Nyemont en dorfte *sorgen* om sijn loen: dede hijt tsijn, myn soudet thoer wel doen. Dit weten wel die vroede ...” *Rive* wordt door *eerbaer* vervangen, en *brayeren* door *sorgen*.

3. M. H. van der Zeyde, *Hadewijch. Een studie over de mens en de schrijfster*. Groningen 1934, p. 122. – H. G. 'T Hooft, *Uit de verzen en het proza van Hadewijch*. Zutphen z.j., p. 39. – J. O. Plassmann, *Die Werke der Hadewych*. Hannover 1923, p. 22.

4. Het siglum komt van Vercoullie en werd ook door Van Mierlo (zie *Vis. Inl.* p. 32-34) gebruikt; De Vreese, *Hss. v. R.* noemt het echter *w*. Men zou als regel moeten aannemen dat latere onderzoekers de gegeven siglen eerbiedigen. Wij doen veel te weinig aan standaardisering van ons vak.

5. Uitgegeven door W. de Vreese, *Hss. van Ruusbroec*, p. 74.

6. Hs. N; ed. Van Mierlo, *Brieven*, p. 279.

In hetzelfde spoor treedt ook de Adelwip-bloemlezing⁷; wel geeft zij i.p.v. *eerbaer* een synoniem (*milte*) van het oorspronkelijke *rive*, maar i.p.v. *brayeren* eveneens *sorgen*: „Minne ist so edele vnd so milte an ir enblivet niemans lon. Nieman endorfte *sorgen* vmbe lon der daz sin tete. Minne solte das ire wol tvon. Dis wissent wol die gueten wisen vúrsihtigen Menschen ...”

Deze tiende brief is ook als 41e toegevoegd aan het corpus der *Limburgse Sermoenen*.⁸ In handschrift F, dit is het door Kern voor zijn editie gebruikte handschrift uit het einde der 14de eeuw, heeft *rive* zich nog gehandhaafd maar *brayeren* heeft plaats moeten ruimen voor *pruven* en *loen* is gepreciseerd door *sutheit*: „minne es so edel ende so riue, an hare en bliuet nimans loen; niman en dorfte *pruuen* ombe *sutheit*, mar dade tsine: minne sout altoes thar duen. Dit weten wel die gude vrude ...”

In dezelfde traditie der *Limburgse Sermoenen* ligt ook handschrift Wenen, Ö.N. 15258 (Rooklooster, eerste helft der 15de eeuw), dat tot nu toe bij de Hadewych-studie niet werd betrokken⁹. Het biedt dezelfde varianten als F; alleen aan het slot werd *vrude* tot *vriende*: „Minne is so edel en (sic!) so riue an haer en blijft niemens loen Niement en dorfte *proeuuen* om soetheit mar dattet (doorgehaald!) dadet sine minne m (doorgehaald!) souder altoes thaer wel doen Dit weten wel die goede vriende ...” (fol. 249 R).¹⁰

Volledigheidshalve vermeld ik nog dat ook H. Mandé van dit zeldzame werkwoord is geschrokken, maar naar een oplossing heeft hij niet gezocht: net vóór deze passage (bij r. 41) begint, geeft hij er de brui aan en vertelt een eksempl¹¹.

Brayeren heeft dus bij de verschillende kopiïsten een brede waaier van reacties uitgelokt. Laat ons nu eens kijken hoe de filologie zich uit de slag trekt.

Van Mierlo zegt in zijn woordenlijst: „een van elders niet opgeteekend woord, dat zoo iets moet beteekenen als: luid eischen; misschien *brageren* een hoogen toon aanslaan; of *crayeren*.” Ter plaatse (p. 88) commentarieert hij: „*brageren* ? *crayeren* ? *roepen* ;

7. Ed. Van Mierlo, *Brieven*, p. 267, r. 23-24.

8. Ed. Kern, p. 568, r. 32.

9. Hadewych (= LS 41) wordt er op de voet gevolgd door Beatrijs van Nazareth (= LS 42) en *Dbueck van den winkelre* (= LS 43). Zie voor de identifikatie der teksten mijn recensie van de catalogus van Menhardt in LB 53, 1964, Bijbl., p. 6.

10. De volledige variantenverzameling van deze passage biedt tevens een goede gelegenheid om Van Mierlo's handschriftenstemma (*Visioenen* II p. 38) eens te toetsen. Het blijkt dat er geen reden tot ongerustheid bestaat.

11. Zie ed. Visser, Bijl. III, p. 52.

de beteekenis *sorghen* of smeeken (vgl. 46 *bidden om*) past ook.”¹² Hij raadt er gewoon naar en boven het peil van wat de kopiïsten deden, stijgt dit niet uit, want van de kontrolemiddelen die de filologie ten dienste stelt, heeft hij geen gebruik gemaakt. *Brageeren* „brallen, pralen” is een woord van onze wordende renaissance, werd vóór de tweede helft van de 16de eeuw niet opgetekend (D’Heere en Houwaert) en bovendien past de betekenis slecht. — Ook *crayeren* maakt geen enkele kans om de eenvoudige reden dat het een koerant woord was. Wanneer bv. „Nobel die coninc hadde ghedaen Sijn hof *crayeren* ouer al” (A 45) is er in zo uiteenlopende handschriften¹³ als F 44 en B 54 geen vuiltje aan de lucht. Waarom stuift bij Hadewych de hele overlevering verschrikt uiteen? De oorzaak moet een evidente fout zijn in het gemeenschappelijke voorbeeld of een totaal onbekend woord, een hapax legomenon. Aangezien het tweede in C A B *brayeren* gegeven is, moeten we niet verder zoeken: een betere boeman is niet denkbaar. Ik ben het dan ook volkomen eens met Van Mierlo¹⁴ dat dit woord zeker oorspronkelijk is. Maar dan is het ook zaak er een verantwoorde verklaring voor te vinden.

Dit onderzoek valt helemaal niet moeizaam uit. Godefroy bevat een werkwoord *brailleur* met een heleboel afleidingen en met de betekenis „crier, chanter, parler en faisant des éclats de voix qui fatiguent les oreilles.” Greimas geeft bij „brailleur” alleen „crier” als verklaring. Het Pikardisch kent nu nog (?) *brayer* ‘crier, pleurnicher’. Het woord heeft zich ontwikkeld uit volkslatijn *bragulare en is verwant met het Oudfranse *braire* „crier, en parlant de l’âne”.¹⁵

12. Van Bladel en Spaapen nemen in hun vertaling een van Van Mierlo’s suggesties (*crayeren* ? *roepen*) over: „Niemand schreeuwe om zijn loon.” Zie boven het volledige citaat in vertaling.

13. A = Oostvlaams, begin 15de eeuw; F = Rijnstreek, doch zeer slaafs naar Oostvlaams voorbeeld, eerste helft 14de eeuw; B = Hollands afschrift van een Westvlaamse tekst, tweede helft 15de eeuw.

14. *Visioenen*, Inl. p. 29.

15. F. Godefroy, *Dictionnaire de l’ancienne langue française et de tous ses dialectes du IX au XV siècle*. Paris 1880-1902, t. VIII (Compl.), 3650. — A. J. Greimas, *Dictionnaire de l’ancien français jusqu’au milieu du XIVe siècle*. Paris (1969). — Tobler-Lommatsch, *Altfranzösisches Wörterbuch*. 1915, I, kol. 1113. — W. von Wartburg, *Französisches Etymologisches Wörterbuch*. Tübingen-Basel, 1948, I, p. 490. — Het behoort in 1885 ook nog tot de taalschat van Littré: *brailleur*: „parler d’une voix haute et assourdissante”; ook *brailleux*.

J. J. Salverda de Grave, *De Franse woorden in het Nederlands*. Amsterdam 1906, ziet (p. 318) in *brayeren* ten onrechte een afleiding van *braire* met suffiks-substitutie (*eren* vervangt *-re*), zoals componeren uit het Frans *compondre*. Aangezien Vercoillie’s editie van Hadewychs proza (1895) voor opname in MNW I (1885) te laat kwam, moet Salverda het woord naderhand van Verdamm, aan wie zijn boek is opgedragen, gekregen hebben.

Willen we het woord zo getrouw mogelijk in al zijn facetten weergeven in het Nederlands, dan doen we een beroep op „balken” of m.i. nog beter – al springen we dan van de ezel op andere beesten – op „bleren” of „janken”.

„Brayeren om loen” voor „bleren om loon”. Hadewych ontleent hier weer aan het Frans. Overloop ik nog eens het rijtje van uitheemse woorden, die zij alleen gebruikt¹⁶, dan kan ik me niet van de indruk ontdoen – hoe moeilijk dit ook voor het verleden te beoordelen valt – dat zij *geaffekteerd* praatte, een tikkeltje toch.

§ 10. MAERLANT : DIE SCONE DIE MI PEISEN DOET

De naam van de vrouw, voor wie Maerlant zijn *Alexander* heeft gedicht, zit verscholen in de beginletters van de tien boeken. Deze prettige puzzel heeft veel beoefenaars aangetrokken: zij kozen (volgens de opgave) zes letters uit de tien (GHTILEHIDA), brachten de noodzakelijke verbeteringen aan en zochten dan in de stambomen naar een Ghilda of een Gheile onder de jonkvrouwen van Holland of van Brabant, van Avesnes of van Voorne, van Roden of van Bethune. Mits de nodige manipulaties vonden ze steeds wat ze zochten en brachten daarover ijverig verslag uit. Een overzicht van hun spitsvondigheden en een zachte kritiek op hun driestheden geeft E. Cramer-Peters in *Wetenschappelijke Tijdingen* 36, 1977, 161-166.

Zij komt ook met een eigen oplossing. Niet zes maar alle beginletters van de boeken moeten meetellen en zo vormt zij HIET GHILDA (d.i. volgens haar in modern Nederlands: ZIJ HEET GHILDA). En deze wordt dan vereenzelvigd met Hillegonde van Voorne, de zuster van Albrecht.

Ook daartegen is wel een en ander in te brengen:

1. Het is juist dat het sterk Duits gekleurde dialect van het handschrift meermaals *biet* gebruikt voor het praesens 3de sing. van *beeten*. Maar dat kan onmogelijk de Westvlaamse vorm zijn die Maerlant in zijn acrostichon verborgen heeft vastgelegd. Voor hem was dat een verleden tijd, die hier voor een levende niet zou passen. Voor het tegenwoordige bezigde hij *heet*, zoals ook Franck in zijn kritische editie verbeterde. – En aan die I's valt niet te tornen of te emenderen: zij liggen muurvast zowel bij 't begin van het vierde boek ('In dien derden boec...') als van het achtste ('In dien sevenden boec...').

16. Zie het lijstje voor de Strof. Ged. bij Van Mierlo, *Inleiding* p. 43.

2. Zij vertaalt *hiet* door *ZIJ heet*. Haar verwijzing naar Franck¹ doet niet ter zake. Haar eigen voorbeeld 'Karthago... maecte gheweldelike Ene vrouwe, hiet Dido' is van het type 'Een dorper, heet Lamfroit' (Stoett § 67 ; B. van den Berg in NTg 71, 1978, 34-38), waar wij thans een relativum en geen personale zouden gebruiken.

3. Ook haar Ghilda van Voorne bevredigt me niet, trouwens geen enkele van de voorgestelde dames. Dit gezoek vind ik een prettig maar zinloos tijdverdrijf en ik doe daar niet aan mee omdat zij allen tevergeefs in het *adelboek* bladeren, zoals ik nu aan de hand van de teksten hoop duidelijk te maken.

In het geding is de kwestie of Maerlant zijn Alexander aan een geliefde dan wel aan een adellijke dame heeft opgedragen. Daarover bestaat onder de deskundigen nog een grondig meningsverschil : de tekstuitgevers staan tegenover de litteratuurhistorici.

a. Snellaert (1860) noemt haar ' 's dichters beminde' (I p. 321 en II p. 460) of zijn 'geliefde' (II p. 460). Johannes Franck (1882) volgt hem daarin, niettegenstaande al zijn misprijzen voor zijn dilettantische voorganger, en zegt op p. XII : „In Vlaanderen zal dus ook de vrouw te zoeken zijn, uit liefde tot de welke M. zijn werk heeft ondernomen.”

b. Een geheel andere mening is de kille Te Winkel in 1892 toegedaan : „Totnogtoe aarzelde men niet, haar eene geliefde van den dichter te noemen, doch ik betwijfel, of wij daartoe wel het recht hebben. Viermaal noemt hij haar in zijn werk, en dan steeds op eene wijze, waaruit veeleer eerbiedige hulde, dan teedere liefde spreekt. Ik zie in haar eene edelvrouw, die den aankomenden dichter beschermde en op wier verzoek hij zijnen roman schreef... Ware Maerlant verliefd geweest, hij zou het zeker bij deze weinige, tamelijk koele verzen niet hebben gelaten.” Dertig jaar later heeft hij zijn opinie nauwelijks gewijzigd : „... maar dat er liefde bij hem in 't spel was, blijkt uit zijn tamelijk koele woorden niet voldoende. Er spreekt m.i. veeleer de eerbiedige genegenheid van een galanten dienaar, dan de hartstocht van een verliefde uit.”² De tamelijk koele verzen heeft hij gehandhaafd maar worden toch enigszins tegengesproken door een verheviging van de gevoelens : i.p.v. eerbiedige *hulde* tegenover teedere liefde staat thans eerbie-

1. Franck handelt p. LXXIV over de 'rührende' rijmen *hiet* (nominatus est) : *hiet* (iussit) in Sp. Hist. 1², 39, 17 : „Den coninc... Die Ozee bi namen hiet ; In Ninivee hine houden hiet Inden kaerker.”

2. Jan te Winkel, Maerlant's werken, beschouwd als spiegel van de dertiende eeuw. Gent's-Gravenhage 1892, p. 38-39. — Id., *Ontwikkelingsgang* I, 1922, p. 469.

dige *genegenheid* tegenover hartstocht. – Pater van Mierlo schrijft in 1946: „Wie deze Gheile mag zijn geweest, is men nooit te weten gekomen. Zeker geen beminde van den dichter.

In geen van die verklaringen zal men een liefdeontboezeming willen of kunnen zien. De woorden gaan niet buiten wat hoffelijkheid tegenover een voorname dame... En Jacob was haar ter wille, niet om haar liefde te veroveren, maar om iets veel positievers: Jacob werkte op bestelling.”³

Alleen de betreffende teksten kunnen deze kontroverse beslechten. Het wordt hoog tijd dat ik ze in mijn betoog betrek. Viermaal vermeldt Maerlant haar: in de proloog van het eerste boek, aan het slot van V en X, maar kroongetuige is toch de passage die het vierde boek besluit:

- 11 Der bo]eke solen noch .vj. wesen
 Dat m]en in sal mogen lesen
 13 Wijsheit] ende dachcortinghe
 Van A]lexander de coninghe
 15 Om d]at si segt dat es goet
 Die scone die mi pisen doet.
 17 Al lachterent dander mi en roec
 Aldus begint dat vijfte boec⁴

Voor we v. 15-16 in hun geheel aanpakken – die zeldzame regels waarin Maerlant zich bloot geeft – moet de twijfel over ‘pisen’ worden weggenomen. Het enige, zeer korrupte hs., c. 1400 geschreven in een mengelmoes van Nederlands en van Duits (tussen Kleef en Gulik)⁵, heeft duidelijk ‘pisen’. Snellaert (p. 408) commentarieert: „Maerlant schreef *peisen* (peinsen) gelijk de Vlaming nog uitspreekt; de Overlander veranderde, gelijk in vele

3. J. van Mierlo, *Jacob van Maerlant. Zijn leven – zijn werken – zijn beteekenis*. Turnhout 1946, p. 10. Hij waardeert blijkbaar de arbeid boven de liefde.

4. Snellaert p. 205, boek IV v. 1711. Dit en de volgende citaten heb ik op een mikrofilm geverifieerd. De woorden vóór de haken zijn in het hs. grotendeels uitgewist, maar ik heb vertrouwen in de tekst van Snellaert, die steunde op het afschrift van de geleerde Schmeller, bovendien een geroetineerd paleograaf. – Franck leest in v. 12 *Daer* (i.p.v. *Dat*) en in v. 15 *Up* (i.p.v. *Om*); ik vermoed dat dit stilzwijgende emendaties zijn.

Vers 16, tezamen met v. 1512 (‘Want si es edel ende bequame’), vertoont grote gelijkenis met het zesde lied van Veldeke: ‘Diu schoene, diu mich singen tuot... Sî ist edel unde vruot...’, zie H. Moser und H. Tervooren, *Des Minnesangs Frühling*. Stuttgart 1977⁹⁶ I, p. 114.

5. Hs. München, cod. germ. 41 (= Clm 349). Zie over het dialect J. Deschamps in HZM 24, 1970, p. 32. W. de Vreese (Bouwst. MNW art. 16) dateert het ook volgens mij te vroeg (c. 1350) en lokaliseert de taal verkeerd (Vlaams).

andere woorden, de *ei* in *i*: *peisen* = *pisen*." Franck gaat daarmee akkoord in zijn kritische editie en drukt 'peisen'. – De opmerking van Snellaert snijdt inderdaad hout. In V 742 (p. 234) gebeurt hetzelfde :

Al sijn wi nu gescoffiert
 Wat helpt anders gevisiert
 Dan te pisene (Franck : peisene) allewege
 Dat wi noch solen vechten sege ?

Er zijn nog meer voorbeelden te vinden⁶, maar voor mijn doel volstaat dit. Dat elders⁷ zich soms het oorspronkelijke 'peisen' heeft gehandhaafd is niet verwonderlijk. Vermits de lezing van het hs. een goede zin biedt, kan de emendatie (*pisen*, lees : *pinen*) van Te Winkel worden verworpen⁸.

Neteliger is de *interpretatie* van 'peisen', dat hier zeer enigmatisch wordt gebruikt en zeer pregnant, zonder lijdend voorwerp, zonder afhankelijke zin, zonder voorzetselbepaling. Het ligt daar zo onbestemd te midden van de zin, als een zeilschip op windstille avond, en het is geen gemakkelijke zaak zijn koers te bepalen.

Verdam rangschikt dit citaat in zijn MNW bij I (= intransitief) sub 2 : '(na)denken, ook in gedachten verzonken zijn, peizen', maar daar schieten we niet veel mee op. Het werkwoord heeft hier meer inhoud dan men het gewoonlijk toekent, want anders heeft de zin weinig zin. Welk begrip heeft Maerlants lezer er vanzelf bijgedacht ? Met welk element heeft de betekenis zich verdicht ?

Overlopen we de brede waaier van citaten die Verdam biedt – wat een onvergelijkelijk woordenboek heeft hij ons toch geschonken ! – met in het achterhoofd de samenhang met de Alexander en de noodzakelijke relatie tussen *si* en *mi*, geschapen door het ww. *doet* (*peisen*), dan houden er maar twee konnotaties stand :

6. Zie o.a. II 90 Doe pijsde hi dat... ; II 788 Hij piese doch om sijn wijf... ; Franck verbetert resp. in *peisde* en *peise*. – In de Lancelot-kompilatie komt ook *gepijs* voor ; zie de bespreking van Verdam in MNW sub verbo.

7. IV v. 1397

Hien mochte niet gerusten
 In sijn bedde met eenger lusten :
 Also nu *peinsde* dat hi wilde
 Beide met sper ende met scilde
 Varen iegen die rechter scare
 Doen *peinsde* hi dat beter ware
 Aen die slinke sijde te iagene
 Om Daris her te versagene

(Snellaert I, p. 195)

Cfr. ook III 210 : Philotas peinsde om sijn gewin ; V 517 : Daris peiset en(de) visiert Wat...

8. Zie *Maerlant's Werken* p. 28 en *Ontwikkelingsgang I*, p. 469.

1° de opdracht tot een letterkundig werk

- die clerck die dese *rime* maecte Dier om *pensde*⁹ ende waecte (Vanden levne ons heren v. 4927)
- Die dit *pensde* tierst ende screef *dit werc* (ib. v. 115)
- Niemen en hebbe dies waen, Dat ic die materie vensede, Els dan ic *die ryme pensede* (Nat. Bl., proloog v. 12)¹⁰

De betekenis van *pensen* raakt hier zeer dicht bij 'het denkwerk tot het schrijven verrichten'

2° een liefdesverhouding. Voorop weze gesteld dat mede blijkens de definitie van Kiliaen 'versare corde vel animo' de rationele inslag vroeger kleiner was dan we thans zouden vermoeden.

a. Tot God

- minlike *pensen* van dengenen din gi hertelike mint (Limburgse Sermoenen, ed. Kern p. 595, r. 14)
- om heme te *pensene* encansi van verlancessen niet gedragen (Beatrijs van Nazareth, ed. Reyens-Van Mierlo p. 34, r. 100; en Limb. Serm. p. 580, r. 28).

b. Tot de medemens

- Om Galien *peinst* hi vele. Die minne heftene so verwonnen Hine salse niet verdriven connen (Ferguut, ed. Verdam v. 2050)
- *peinst* om mi, wel scone joncfrouwe, want binnen in miere herten gront sidi ghewortelt, in goeder trouwen! (Vad. Mus. 1, 391, v. 78)
- om die minne *pensedi* sere (Lorreinen, Bloeml. I, 35, 11).
- Soe (*Melioer*) bidt dat ghi om haer *peinst* (Parthonopeus, ed. Bormans, v. 1359)
- tote Fergute ... Die tote hare niet een twint En *peinst*, no weet dat sine mint (v. 1436)
- Gi hebt gnoech *gepenst* te waren Na dese Caldieusche (nl. Edea), latet varen (Cassamus, ed. Verwijs, v. 1837)

Bij enkele van deze voorbeelden heeft Verdam reeds de richting van de betekenis aangegeven: 'denken aan iemand, vooral met het bijdenkbeeld van verlangen'. De stap naar 'liefhebben' is niet groot, vooral wanneer we het plaatsen naast het adj. *penseus*, dat in het hs. van Gruuthuse ongeveer synoniem is van 'amouereus'. Deze overtuiging wordt nog versterkt wanneer we hierbij het Prov. *pensar* betrekken, dat met zijn tweeledige oorsprong van

9. Handschriftelijke variante 'pjinde', net zoals Te Winkel in de vorige voetnoot voorstelde voor 'pisen'.

10. Men versta met het MNW 6, 1419 sub 3: „van mij is alleen de versmaat, het overbrengen van den lat. tekst in verzen.”

'poids' en 'pensée' behoort tot het specifieke vocabularium van de troubadours. Cropp¹¹ omschrijft het als „une espèce de réflexion qui déconcerte, qui tourmente et qui risque enfin de déranger l'esprit du poète-amoureux” of enkele bladzijden verder: „le pensar est une activité intellectuelle qui engendre et qui fait ensuite s'épanouir l'expérience de l'amour.”

Samenvattend staan we dus voor de vraag: betekent 'die mi peisen doet' ofwel – wat ekstreem uitgedrukt – 'die me aanspoort te schrijven', ofwel 'die me geheel vervult'? Of beide?

Het lijkt nu geen uitstel meer ook het antecedent 'die scone' bij de interpretatie te betrekken. Alleen Verdams vijfde betekenis kan hier van toepassing zijn: 'mooi, liefelijk, bekoorlijk, aantrekkelijk voor het oog; ook aangenaam voor den geest, het gemoed.' In al zijn bewijspplaatsen voor het zelfstandig gebruikte adjektief gaat het om een *liefdes*situatie.¹²

- Sal mi die scone die mi doet leven Aldus sonder troost begheven (Parthonopeus, ed. Bormans v. 6414; ook 8066)
- Ferguut ... hadde Galien die scone Met groter bliscap al sijn leven (Ferguut, ed. Verdam, v. 5588; ook 1247)

Neen, het zou Maerlant niet voegen zijn maecenas met 'die scone' aan te duiden; in een verhouding tussen werknemer en werkgever klinkt dit onbetamelijk en grof. Ik geloof wel dat zij zijn ontluikend talent heeft aangemoedigd en zijn schrijversambitie heeft gestimuleerd, maar hun verhouding ligt buiten de sfeer van bestelling en loon.

Hij deelt trouwens zelf mee in de voorafgaande regel 1715, waarom hij zijn arbeid wil voortzetten: 'Om dat si segt dat es goet'. Hier is geen sprake van 'geven' of van uitbundige verheerlijking der 'miltheit' (*largesse*). Het zijn simpele woorden, zonder superlatieven en zonder de minste emfase, maar onvergetelijk in hun existentiële diepgang. Zo vond ook God na elke scheppingsdag quod esset bonum.

Het volgende vers tenslotte 'Al lachterent dander...' brengen *si* en *mi* nog dichter bij elkaar en stelt de verstandhouding binnen

11. Glynis M. Cropp, *Le vocabulaire courtois des troubadours de l'époque classique*. Genève 1975, p. 305-308. – Vgl. ook H. Kolb, *Der Begriff der Minne und das Entstehen der höfischen Lyrik*. Tübingen 1958, p. 43: „das pensar bzw. pensamen ist ... eine geistige Aktivierung, die das Erleben der Minne erst hervorbringt und intensiviert... im Nachdenken über die Minne entsteht die Minne selbst.”

12. Zie over *bel* en *beltat* in de Franse hoofse lyriek Cropp, *Vocabulaire courtois* p. 151; en verder beneden voetnoot 17.

'ihre geheimere Welt' nog beter in het licht tegenover de afkeuring door de buitenstaanders.

Ik ben het ook eens met Franck (p. XII) dat zij regelmatig contact onderhielden: „Denkelijk was zij geheel in des dichters nabijheid en volgde met belangstelling den voortgang van zijn werk.” Dat blijkt uit de andere plaatsen, over de gehele vertaling verspreid, waar hij haar vermeldt; we kunnen er niet onderuit heel kort te onderzoeken of deze passages de verworven zekerheid versterken of aantasten.

BOEK I, 23   Nochtan so willics bestaen
                   Dore hare die mi heeft gevaen
                   Te scriven Allexanders geesten

Ook hier spreekt Maerlant terughoudend en met een zekere schroom zijn gevoelens uit. Elke onbevangen lezer zal hier aanvullen 'gevaen met minnen.'¹³ Ik volg dan ook Te Winkel¹⁴ niet, die vond dat „*ghevaen* zeer goed kan opgevat worden als *ingepakt*, zoodat weigeren onmogelijk was.” Met 'ingepakt' bedoelt hij zeker niet 'bekoord, betoverd, verliefd gemaakt', want dan zou hij zichzelf tegenspreken, maar 'ingelijfd, aangeworven', en blijkbaar verbindt hij daarmee 'te scriven'. Dit alles m.i. ten onrechte, want 'te scriven' verklaart nader 'des' in 'willics bestaen' (aanpakken, ondernemen); en 'gevaen' (ingepakt) klinkt dan onheus en behoort niet tot de onderdanige terminologie van het mecenaat.

BOEK V 1225 Die vijfte boec geet heer uyt
                   God geve eer also menich saluyt
                   Else wort in dien boke staen
                   Die mi dit te diedsche dede an vaen

'God zegene haar zo menigvoud (zo dikwijls) als er woorden in dit boek staan'. Franck (p. XII) vindt dit 'een beleefdheid aan haar adres'. Veel eerder moeten we ons afvragen of deze hyperbool¹⁵ wel denkbaar is binnen het kader van verschuldigd respect. Voor deze wat vrijpostige *démesure* zou ene Bethune haar adellijke wenkbrauwen hebben gefronst.

13. Vgl. b.v. 'Galiene was ghevaen Met minnen' (Ferguur v. 1262). Zie ook MNW *bevaen* bet. 13 a en 14 c. – 'Die mi haet dus bevaen' (Jan I in TNTL 15, 236).

14. Maerlant's Werken p. 39.

15. God geve haer dusentwerf saluyt (MNW sub *saluyt*, zonder opgave van bron). – Mijn herte di dusentfout gruetet (M. Loep II, 328, in een brief van Hero aan Leander).

BOEK X, 1510 God geve eer ere ende prijs groet
 Die mi dede dat ict bestoet
 Want si es edel ende bequame
 Die wille weten eren name...

Hoe meer ik uit het Middelnederlands vertaal, hoe groter mijn aarzeling. Na lang wikken en wegen meen ik te verstaan : „God geve haar loon naar werken (of : God geve dat het haar goed ga) die me steunde om mijn werk te voltooien ; want ze is een edel mens en een bevallige vrouw.”

‘Edel ende bequame’ moet ik toch nog even toelichten. We weten van elders dat Maerlant met ‘edel’ niet ‘adellijk’ bedoelde : „Daer trouwe ende doghet es an Ende rene es van seden” die verdient de naam ‘van der edelheden’.¹⁶ – ‘Bequame’ kan zowel ‘bevallig voor het oog’ als ‘beminnelijk van karakter’ betekenen, maar de citaten bij Verdam wijzen er toch op dat *uiterlijk* schoon bij Maerlant de gewone betekenis was. Zeer koerant – elf van de vijftien citaten komen uit zijn werk – gebruikt hij de ‘Zwilling-formel’ ‘scone ende bequame’, waarin ‘bequame’ synoniem en dus versterking is van ‘scone’. Het lijkt wel alsof hij hierop bewust varieert door nu het antitetische ‘edel’ tegenover ‘bequame’ te plaatsen en zodoende meer de *innerlijke* hoedanigheden beklemtoont. – ‘Edel ende bequame’ zou dan een weerspiegeling zijn van het steeds weer opdagend menselijk ideaal : kalokagathia.¹⁷

Men zou deze bevindingen met betrekking tot de *Alexander* nog in een ruimer kader moeten plaatsen en de bladzijden uit Te Winkels proefschrift over ‘Maerlant tegenover de vrouwen’ (p. XI en 37-43) herschrijven. De toekomstige onderzoeker moet dan wel in de eerste plaats een grondig onderscheid maken tussen wat Maerlant vertaalt en wat hij uit eigen overtuiging toevoegt.

Zijn twee belangrijkste uitspraken over deze materie leggen de grote lijnen van zijn evolutie vast. Later kijkt hij niet met wrok terug maar herdenkt met warmte deze jeugdervaring : „Vrouwen sijn bi naturen goet ; Si slachten den wine enter gloet Die de

16. Eerste Martijn v. 548 (ed. Verdam en Leendertz p. 26).

17. Zie S. Singer, *Germanisch-Romanisches Mittelalter*. Zürich/Leipzig (1935), p. 98. – Theodor Frings und Elisabeth Lea, *Das Lied vom Spiegel und von Narziss*, in *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* (Halle) 87, 1965, 40-200 ; over *bontat e beltat* vooral p. 72 (Formel), 74 (Das Traumbild von der vollendeten Frau), en 173 en 174 met citaten uit Veldeke : ‘Si ist sô guot und ist sô schône, die ich nu lange hân gelobet’ (XVI) ; ‘Ich singe mit trüeben muoten der schoenen vrowen und der guoten’ (XXVII). – Voor *edel-schoene* zie Marianne von Lieres und Wilkau, *Sprachformeln in der mitteldochdeutschen Lyrik bis zu Walther von der Vogelweide*. München 1965, p. 165.

werelt verbliden.”¹⁸ Ook (de tweede) Martijn plaagt hem nog daarmee: „Jacop, dit was oint dijn doen: Van vrouwen moeste dijn sermoen Of beghinnen, of enden.” (II, v. 40) Jacob, vroeger had je de mond vol over vrouwen, ‘Nu es dine herte dies ontfloen.’

Neen, Te Winkel en Van Mierlo hebben niet het recht om Maerlant liefdeloos door het leven te sturen. Ik acht dit een belangrijke konklusie, want – om met Symforosa¹⁹ te spreken – dat is ‘geen klein ding in een mens zijn leven.’ Zij moge dan in eervolle positie niet kunnen wedijveren met Guillermus, de aartsbisschop van Reims aan wie Gualtherus de Castellione zijn *Alexandreis* opdroeg, zij bezat in de ogen van Jacob hogere adelsbrieven, want Ghilda – of welke naam ook in het acrostichon verborgen zit – is zoals Louise een woord van liefde.

„... ach, und Blätter und Bach seufzen, Luise, dir nach...”

§ 11. GILIS ONIN

Sinds zijn ontdekking in 1963 door Albert van Brantegem (SpL 7, 114)¹ is Gilis Onin aardig op weg om als vroege rederijker zijn plaats in onze literatuurgeschiedenis te veroveren. Maar zoals eerder met Lucas d'Heere en Matthijs Castelein² gebeurde, dreigt er iets mis te lopen met de juiste spelling van zijn naam. We moeten erover waken dat wie we laten immigreren in dat onvergankelijke land beschikt over deugdelijke identiteitspapieren.

18. Eerste Martijn v. 911. – Naar aanleiding van deze passage schrijft Herman Pleij in zijn bijdrage ‘Wie wordt er bang voor het boze wijf?’, verschenen in *De Revisor* IV/6 (dec. 1977) op p. 39: „Voor de middeleeuwen is dit een recalitrant oordeel en het functioneert meer als typering van de fictieve Jacob, die voortdurend in het dispuut heersende meningen bestrijdt, maar dan wel met dommigheid (*spatiëring van mij*). Want iedereen wist dat juist wispelturigheid en geilheid bij de vrouwen thuishoorden.” Pleij moet wel erg door eenzijdige lektuur verblind zijn om zulke uitspraken te doen.

Van de gelegenheid wil ik graag gebruik maken om hem te signaleren dat de gezellen van Diest hun *spel van Lanseloet* in 1412 niet te Aix opvoerden, zoals hij schrijft in *De Revisor* IV/1 p. 38. Er bestaat thans wel in Aix-en-Provence een bekend teaterfestival, maar bedoeld is Aix-la-Chapelle, dat wij in Vlaanderen nog steeds Aken noemen en waar de Diestenaars waarschijnlijk beter verstaan werden. Laten we ons oordeel milder formuleren en alleen maar zeggen: *quandoque bonus dormitat Homerus*.

19. Uit Felix Timmermans geciteerd door W. A. P. Smit, *Hoofd en Dia*. Amsterdam 1968, p. 179.

1. Ten onrechte wordt zijn naam aldaar Van Branteghem (met een *b*) gespeld.

2. Zie voor Lucas d'Heere F. de Tollenaere in NTg. 50, 1957, 315 en 52, 1959, 201; voor Castelein: S. A. P. J. H. Iansen, *Verkenningen in Matthijs Casteleins Const van Rhetoriken*. Assen, 1971, p. 13.

Van Brantegem steunde op twee bronnen, die hij met elkaar heeft verbonden. Ten eerste heet één van de dertien stichters van de Brugse H. Geestkamer in de akte van 1428 Gilleken Hoonin. Ten tweede verbergt een strofe uit de refreinenbundel van Van Doesborch zijn acrosticon; de beginletters van elke versregel geven: D S G / N I N O S I L I G / S S N; de schuine streepjes komen van mij om duidelijk aan te tonen dat men van achter naar voor Gilis Onin leest, precies in het midden van de strofe, met drie regels ervoor en drie erna.

Dat sluit als een bus, maar in SpL 8, 52 had F. van Vinckenroye daar toch iets tegen in te brengen: hij betoogt dat aan het acrostichon nog 2 letters moeten worden toegevoegd en dat we ONINGS, of nog beter (zonder apokope van de *b*) HONINGS moeten spellen. Nu A. van Elslander in VMAC. 1976, p. 304 hem daarin volgt en ook Dirk Coigneau in 'Het refrein van Gilleken Honings', verschenen in het weer zo boeiende jaarboek „De Fontaine” 1976-77, I 47-60, wil ik proberen verder onheil te voorkomen.

Laten we de drievoudige argumentatie van Van Vinckenroye eens nader bekijken.

1. Zulke symmetrische plaatsing van het acrostichon is lang niet gewoon bij de rederijkers, zegt hij. – Dat is mogelijk, maar het komt vaak voor, is veel kunstiger en misschien heeft ook de getallensymboliek, 3 + 9 (= acrostichon) + 3, er iets mee te maken.

2. Hij pleit verder voor een spelling met aanvangs H –, zoals die voorkomt in de genoemde stichtingsakte. Hij voegt daaraan toe: „Het vers dat zulke *H* voor het acrostichon moest leveren, kan weliswaar in onderhavig refrein niet weggevallen zijn, want die strofe is volledig; er zijn 15 verzen, zoals in de overige strofen. Men neme echter in aanmerking dat reeds sinds de 13de eeuw de *b* in Vlaanderen vaak niet meer geschreven werd.” – Maar indien ik mag veronderstellen dat dichter Gilis zijn naam kon schrijven, verdient de eigenhandige spelling Onin in het acrostichon toch de voorkeur boven die van een ambtenaar of een notulator.

Of de bewuste *b* juist is dan wel hyperkorrekt moet uit de etymologie blijken. Naast 'honing' (*honey*), waaraan Van Vinckenroye vasthoudt, bestond een familienaam Onin, afgeleid van de voornaam Onin, reeds circa 1190 geattesteerd in Brussel, waar een zekere Onin de Monte miles als getuige optreedt³. Dat hij

3. Edg. de Marnette, *Cartulaire d'Afflighem*, in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, publiés par le chanoine Reusens et le chanoine Victor Barbier. IIe section, *Série des cartulaires et des documents étendus*, fasc. 1-5, Louvain 1898, p. 293. – Andere voorbeelden van Ono, Onin en Onekinus, alsook iets

ten onrechte, 'het niet erg Nederlands klinkende en onwaarschijnlijke Onin' verwerpt, zal ik straks duidelijk maken.

3. Tenslotte staft Van Vinckenroye zijn voorkeur voor *-ing* boven *-in* met een beroep op Van Loey, *Mnl. spr.* II § 106 c (en ook b!), waar zou staan dat in het Westvlaams „*ng* na *i* meermalen *-n* werd geschreven” (bv. *Winne* voor *Wingene*). – Maar het gaat hier steeds om verlengde vormen, nooit om *-ing* in de auslaut. „*Honin*” voor „*honing*” komt ook niet voor als variant in het MNW.

Alle onzekerheid wordt weggenomen wanneer we ons ter plaatse begeven, in het Brugge van de 14de-15de eeuw. Het wemelt daar van de Onins en de moeilijkheid is niet er een tegen het lijf te lopen maar ze uit elkaar te houden. Het register van familienamen van Gailliard op de uitgave van de Brugse charters bevat sub *Honin* niet minder dan 67 verwijzingen!

Gilis behoort niet alleen tot een talrijke maar ook tot een belangrijke poortersfamilie. Zegher Onin zetelde in 1336 in de gemeenteraad⁴. Ter gelegenheid van het jubeljaar reisde Magister Jan Honin, een priester, in 1350 „ten hoghen rome”, in het select gezelschap van o.a. de toekomstige abt van de Gentse St.-Petersabdij, voorzien van een grafelijke aanbevelingsbrief, enz.⁵

Laten we ons echter beperken tot de dragers van de voornaam Gilis. Een vluchtig onderzoek gaf reeds een bevredigend resultaat; maar er moet nog veel te vinden zijn. Ik gebruikte de volgende bronnen:

- Inventaire des Archives de la ville de Bruges. Section première. Inventaire des Chartes par L. Gilliodts-Van Severen ... Première Série. Treizième au seizième siècle. Table des noms de familles. Table des noms de lieux et glossaire flamand par Edw. Gailliard.
- N. de Pauw, Jehan Froissart's Cronyke van Vlaenderen ... Tweede deel. Rekeningen der Baljuws van Vlaenderen. Gent, 1900.
- Charles-François Custis, Mémoires pour servir à l'histoire politique de la ville de Bruges (18de-eeuws handschrift, berustend te Gent UB 463)⁶.
- Register vernieuwing wet 1397-1421 (hs. Brugge, Stadsarchief, zonder signatuur)⁶.

over de etymologie kan men vinden bij C. Tavernier-Vereecken, *Gentse Naamkunde van ca. 1000 tot 1253*, p. 134, 177, 185 en 186. – Het verkleinwoord *Onekinus* uit a° 988 ook reeds bij J. Mansion, *Oud-Gentse Naamkunde*. 's-Gravenhage 1924.

4. A. Dewitte en A. Viaene, *De Lamentatie van Zeghere van Male. Brugge na de opstand tegen Spanje 1590*. Brugge (1977), p. 142; er staat foutief Zegher Omen.

5. A. Viaene in *Biekorf* 69, 1968, 294.

6. De gegevens uit deze twee handschriften dank ik aan een vriendelijke mededeling van Dr. D. van den Auweele.

1. 1378-79 : GILIS ONIN wordt vermeld in een lijst van poorters die aan de stad geld hebben geleend (Gilliodts II 352).
2. 1382 : hij treedt op als verzoener na een moord in Ierland en bemiddelt bij een betaling van een baljuw te Hesdin aan zijn ontvanger (N. de Pauw II, resp. p. 124 en 130).
3. 1383 : na de slag van Rozebeke wordt Brugge in staat van verdediging gebracht en houdt hij financieel toezicht op de werken (Gilliodts III 23).
4. 1384-85 : raadslid (Custis p. 103). Karel VI belegert Damme en Gilis Onin leidt als „wethouder” een expeditie daarheen (Gilliodts III 48).
5. 1406-07 : deken van de wasse (mogelijk : controleur van de openbare wasplaatsen voor tekstiel) (Register, f. 73 R).
6. 1412-13 : deelman (= verdeler van de erfenissen) in Scaermers (= van de Karmeliet) zestendeel (de stad was ingedeeld in zes distrikten ; zie ook onder 8 : St.-Jans zestendeel). Zie Register, f. 121 R.
7. 1418-19 : raadslid (Register, f. 159 R) ⁷.
8. 1419-20 : deken van de deelmannen van St.-Jans zestendeel (Register, f. 166 R).
9. 1420-21 : raadslid (Register, f. 173 v).
10. 1426 : gedeeltelijke terugbetaling van aan de stad geleend geld (Gilliodts IV 522) ⁸.
11. 1428 : Gilleken Hoonin, medestichter van de H. Geestkamer.
12. 1432-33 : raadslid (Custis p. 201).

Deze vermeldingen zullen wel niet slaan op even zovele individuen, maar om één en dezelfde kan het moeilijk gaan. Tussen nr. 4 en 5 ligt een tijdspanne van ruim 20 jaar, een generatie misschien. De eerste groep (1 tot 4) zou zich tot de tweede (5 tot 12) *kunnen* verhouden als vader en zoon, want de deelman in Scaermers zestendeel (nr. 6) heet 'Gillis Honin filius Gillis'. Zo eenvoudig ligt het ook waarschijnlijk niet : tussen 6 (Scaermers

7. Dat de dichter Jan Moriton in 1413-14 als schepen fungeerde en in 1414-15 als raadslid – wat we reeds wisten uit zijn Gentse reis, cfr. Ann. Soc. d'Em. 97, 146 en overgenomen door Heeroma p. 100 – wordt in ditzelfde register bevestigd resp. fol. 127 R en 134 R. In de Brugse raad zetelden in het tweede decennium van de 15de eeuw (minstens) twee poëten. Was dat niet des guten zuviel ? Men kan zich afvragen of wellicht de economische achteruitgang niet zozeer aan de verzanding van het Zwin te wijten was maar eerder aan een te grote dosis dichterschap bij de vroege vaderen.

8. Ik citeer hieruit een passage, waarin sprake is van „medeghesellen” : „Ghegheuen mer Lodewic van Themseke ... Janne Bortoën, Gillise Honin ende haerlieder medeghesellen, de somme van ...”. Zou de dichtersbent reeds bestaan hebben vóór zij in 1428 officiële statuten aanvaardde ?

zestendeel) en 8 (St.-Jans zestendeel) bestaat er waarschijnlijk een onverenigbaarheid, tenzij we een verhuis veronderstellen.

Het is best mogelijk dat meer gegevens beter uitsluitsel geven en meer zekerheid bieden. Voor mijn doel volstaat dit ruimschoots: alleen de genaamde Gilis ONIN mag binnentreden in dat onvergankelijke land.

§ 12. HOOFT: DE KRANSEN DER HAILICHHEIDJENS

Twee maanden vóór zijn huwelijk met Christina van Erp kijkt Hooft vanuit de schietgaten van het Muiderslot uit over de Vecht. Het is pril voorjaar (10 maart 1610) en hij slaat, zelfzeker en geamuseerd, het lokkend spel gade, dat de waternimfen daar in „de stroomen” spelen met „de gaile veldtgoôn”. Omdat deze „godesjes dartel” ook dichten en verliefd zijn voelt hij zich met hen verwant en kan hij hun ook wat vragen: maakt ruikers van kleurige bloemen en van groen, „Om mij niet, maer, de bruidt mijns heete siels¹ te vieren.’

De dichter besluit dan in een laatste strofe:

Niet dat ghij, coomende' haer eerbiedelijck te moeten,
Sult om het haylich hayr van Sonnelijcke glans
Gaen vlijen crans op crans;
Maer pastse tot mijn hooft en legtse voor haer voeten.

Stoett-Leenderts (I, 101) verklaren: 'Ik zou er mee vereerd zijn, wanneer zij op mijn hoofd gelegd werden, maar dan zijn ze slechts goed genoeg om ze eerbiedig aan haar voeten neer te leggen'. – Keuchenius en Tinbergen (*Nederlandsche Lyriek* 2, 1922, 102) variëren daarop: 'de kransen waar ik mee vereerd zou zijn als ge ze op mijn hoofd plaatste, leg die aan haar voeten'. – In de modelbloemlezing *Uit Hoofts lyriek* van C. A. Zaalberg gaat het niet meer om dezelfde kransen die van hem naar haar verhuizen, maar elk krijgt zijn deel – zij het dan op een andere wijze – hoewel in v. 24 uitdrukkelijk gezegd was 'om mij niet ... te vieren': 'Bekrans mij, maar bied mijn bruid op eerbiediger wijze haar krans aan' (p. 48).

Geen van de drie² geeft m.i. de climax weer, die in de laatste regel ligt. Zij maken er een banaal spelletje-met-groen van en

1. 'Siele' is in de Mnl. Spraakkunst van Van Loey het paradigma van de zgn. zwakke fleksie.

2. C. C. van Slooten, *Eroische Gedichten* (1902), p. 101, noch W. A. Ornée in de 3de druk (1956) p. 88 geven bescheid. G. Engels, *Gedichten van P. C. Hooft* (Meulenhoff 1921) p. 68 en G. Stuiveling, *Dichters van vroeger* (1977) evenmin.

wijzen niet op de symbolische betekenis. Wat Hooft vraagt ligt in de lijn van zijn bovengenoemde verbondenheid met de water-nimfen: 'Bekrans mij als dichter en als overwinnaar in de bruidswerving, maar leg dan die krans aan haar voeten ten teken van mijn dienstbaarheid'.

Deze interpretatie wint aan kracht wanneer we hierbij de gemoedsgesteltenis betrekken van het sonnet, dat hij één dag eerder dichtte. Daar bidt hij tot de „Vonckende God" der liefde dat zijn geliefde zou lezen wat in zijn hart gegrift staat :

... mijn eeuwige slavernij,
En d'eindeloose macht van d'opperheerschappij
Die haer verheven deuchdt heeft op mijn siel bevochten

Daarvoor is hij haar dankbaar en kroont hij 'haer gesegent hayt met groene cranssen... Van eerlijck laurenlof en soete myrth gevlochten'.

Van deze bekransing geeft hij de volgende dag als het ware een verbeterde opvoering, die zelfbewuster nu zijn onderdanigheid tot uitdrukking brengt. Gisteren kroonde hij haar slaafs als overwinnares, vandaag legt hij zijn meesterschap-als-dichter en zijn overwinning-als-bruidegom in dienstbaarheid aan haar voeten.

§ 13. HOOFT : D'APPELEN WRANG

Ik heb de indruk dat ik *Dartelavondt*, dat meesterlijke gedicht van Hooft (Stoett-Leendertz I, 176), taalkundig vrij goed versta ; alleen in v. 32 zit nog een moeilijkheid :

Oft weêr groete de soete moorbeesen ?
Oft weêr grappelen d'appelen wrang ?

De fruitnamen worden m.i. ten overvloede door Leendertz verklaard : 'moorbeesen, tepels ; d'appelen wrang, de borsten' ; met wat verbeelding komt men daar zelf wel achter. Maar wat dat vreemde 'wrang' betekent, laat hij in het midden.

Aangezien het WNT nog niet tot 'wrang' gevorderd is, kunnen we voorlopig geen overzicht krijgen van de mogelijkheden die het woord biedt. Het MNW geeft vier betekenissen : 1. Wrang, scherp, zuur. 2. onvriendelijk, bars, onaangenaam, vijandig. 3. volhardend, onverschrokken. 4. Droef. Ook het *Uitlegkundig Woordenboek op de werken van P. K. Hooft* (1825-'38) helpt ons geen stap verder : „bitter, wreed ; zuur of bitter in een' stoffelijken, en stuursch, wreed, onmeêdgend, in een' zedelijken zin." Aan

'zuur van smaak, zerp' (Kiliaen 'asper gustu') zou men hier even kunnen denken, maar ook daartegen protesteert de bewonderende kontekst heftig.

Om het woord 'wrang' hier juist te interpreteren moeten we terug naar een versregel van Ariosto (1474-1533), wiens *Orlando Furioso* Hooft zonder enige twijfel grondig heeft gelezen en intens in zich opgenomen. In zijn rijmbrief vanuit Florence (1600) aan de Amsterdamse rederijderskamer 'In Liefd' bloeyende' verschijnt hem vorstin Italia, die alle heerlijkheden van haar land en van haar steden met hun dichters opsomt; 2 regels slechts voor Dante, maar 12 voor Ariosto 'den Godlijcken Poët' uit Ferrara, evenveel als voor Petrarca. Auteurs, waarmee men op 19-jarige leeftijd dweept, maken meestal een blijvende indruk. Wanneer Maurits in 1618 het Muiderslot bezoekt, probeert Hooft de stof uit het tweede gedeelte van de *Orlando furioso* om te werken tot een romantisch treuspel.

De bewuste regel ontmoeten we wanneer Alcina, in al haar luister, vanuit haar kasteel Ruggiero tegemoet treedt; volgens alle regels van de kunst wordt ze van top tot teen beschreven¹: ná haar haar, wangen, voorhoofd, wenkbrauwen, ogen, neus, mond, tanden en vóór haar armen, handen en voeten prijkt de volgende stanza (canto VII, 14):

Bianca nieve è il bel collo, e 'l petto latte;
 il collo è tondo, il petto colmo e largo:
 due pome acerbe, e pur d'avorio fatte,
 vengono e van come onda al primo margo,
 quando piacevole aura il mar combatte.
 Non potria l'altre parti veder Argo:
 ben si può giudicar che corrisponde
 a quel ch'appar di fuor quel che s'asconde.

Her round and shapely neck is white as snow.
 Her bosom, pure as milk, is large and full.
 Two ivory breasts, firm as young fruit, below
 Her bodice move, as when soft breezes pull
 The waters at the margin to and fro.
 Her other parts would be invisible
 Even to Argos with his hundred eyes,
 But from the rest their beauty we surmise²

1. De beschrijving van Olimpia, die W. van Elden in zijn *Kleine Bloemlezing uit de Orlando Furioso* (A'dam 1963), p. 28 heeft opgenomen, vind ik minder geslaagd, maar is prachtig vertaald.

2. Ik citeer de editie van Adriano Seroni, de Engelse vertaling van Barbara Reynolds (Penguin Books 1975, reprint 1977).

Het gaat me alleen om het begin van de derde regel, maar ik heb wat ruimer geciteerd dan voor mijn doel strikt noodzakelijk was, om mijn betoog wat op te fleuren met de schoonheid van deze 'Italiaensche octaaf' ³.

'Due pome acerbe' – perfekt vertaald door Barbara Reynolds : 'Two breasts, firm as young fruit' –, die woorden speelden Hooft in het hoofd. De zure Nederlandse appel 'wrang', waaraan geen zoetheid te proeven valt, is in deze passage, onder de Italiaanse zon, tot meer mildheid gerijpt : 'assai giovane' ⁴.

Ook met betrekking tot de realia hoeft er geen bezwaar te zijn. Het gedicht werd opgedragen aan Mithra, zijn eerste vrouw Christina van Erp, die in 1621 wel vier kinderen had gedragen, maar nog floreerde in de bloei van haar negenentwintig jaren. ⁵ Trouwens het oog en de 'vaem' (vers 4) van een minnaar verdient nog minder vertrouwen dan die van een dichter.

Uit nieuwsgierigheid heb ik ook eens rondgekeken naar vroege Nederlandse vertalingen van Ariosto. De eerste, berijmd door Everaert Siceram (Antwerpen 1615), *kan* Hooft geraadpleegd hebben ; de tweede, in proza, door J. J. Schipper (Amsterdam 1649) is pas na zijn dood verschenen.

De onderhavige 'sanck' luidt bij Sicerim :

Witten sneeu de schoon kele, soetemelck was de borst
Den hals ront inden boesem deed als Liban tooghen.
Twee appelkens yvorich int middel een eertbesi schorst
Die als zeebaerkens vlotten als Aura comt pooghen
De rest soet, die lach bedeckt onder een goudelaken korst,
En kost Argus niet sien met sijn hondert ooghen.
Maer die den prent van Herculs voet sach, cost ordeelen , ,wel
Dat beantwoorden dit moesten al d'ander parceelen , , el.

De hoofdzaken heeft Siceram vrij goed weergegeven. 'Acerbe' en andere details heeft hij onvertaald gelaten, Liban en Hercul toegevoegd en – zonder enige aanleiding bij Ariosto – nóg iets merkwaardigs : 'int middel een eertbesi schorst'. ⁶ De gedachte dat

3. Zo vertaalde Van Mander 'ottave rime'.

4. Cfr. Salvatore Battaglia, *Grande Dizionario della lingua italiana* (Torino 1970) : 'che ha l'aspetto o il sapore o il colore di frutto non ancora maturo (perciò : duro)'. – De onmuzikale lezer wijs ik erop dat *assai* niet 'assez' betekent maar 'zeer'.

5. Zie H. W. van Tricht, *P. C. Hooft*, Amhem 1951, de voortreffelijkste biografie die de Nederlandse litteratuurgeschiedenis bezit, p. 44.

6. *Schorst*, van 'schorsen' dat volgens het WNT betekent 'ophouden door vasthechten', bij Kiliaan 'fibulare, figere'. Het woord is hier enigszins vreemd gebruikt. Moeten we hier interpreteren 'is vastgehecht' of 'prijkt als een sieraad, als een fibula' ?

Hooft zich door deze 'eertbesi' heeft laten inspireren voor zijn 'moorbesen' is verleidelijk. Uit 'acerbe : wrang' blijkt echter dat de drost het origineel las en kende ; en in de dichterlijke taal van de 17de eeuw was 'moerbei' bijna als een gewoon woord voor 'tepel' in gebruik, zeker niet belast met onze erotische konnotaties. Dat maak ik op uit Vondels 'Brieven der heilige maeghden, martelaressen' (1642), waar Agnes de brief aan Emerens 'hare Zuighgenoot' begint met de woorden :

Leergierige Emerens, ghy zijt uit Agnes oogen,
Maer geenszins uit haer hart, met wie ghy hebt gezogen
Een zelve voesters melck, en moerbay eener speen.
(ed. WB 4, 452)

§ 14. HOOFT : GOUWDE LELYEN EN STRAELEN

In vele bloemlezingen is de 'Klaghte der prinsesse van Oranjen over 't oorloogh voor 's Hartogenbosch' (1629) (terecht) opgenomen en de derde strofe zal dan ook velen zeer bekend in de oren klinken :

17 Op gowde lelyen, en straelen,
Laet trotsen Fransch' en Spaensche kroon.
Om daer een perrel af te haelen,
20 En streeft zoo niet, door duyzendt doon.
'k Zal d'uw' al aerdigher doen blaken,
Van steê, tot steê,
Met traentjens dauwend' op myn' kaken,
Uyt Minnewee.

'Straelen' in de eerste regel wordt ofwel niet verklaard (Stoett-Leendertz I 291 ; Van Slooten p. 177 ; Ornée p. 121 ; Zaalberg p. 106), ofwel op een m.i. foutieve wijze : 'pijlen'¹ (Keuchenius en Tinbergen II, 127) ; of 'Láát Frankrijk en Spanje toch trots gaan op hun leliën en de *stralende glans* van hun heerschappij ; tracht hen daarin toch niet te evenaren' (G. Knuvelde, *Nederlandse Letterk. Bloemlezing*, 1965²², 1, 150).

'Straelen' is hier onmiskenbaar een technische term uit de heraldiek. De hoofdband van een kroon heeft doorgaans een aantal opstaande bloem- of bladvormige versieringen (de zgn. fleurons) 'met een parel op een gouden stift in elke tussenruimte'² (Littré :

1. Met 'pijlen' bedoelen ze blijkbaar de 'fascés'. De kroon is natuurlijk trots op een van haar onderdelen, niet op een of ander vreemd element.

2. Rietstap, *Handboek der Wapenkunde*, p. 219.

couronne radiée, radiale ou à rayons = surmontée de pointes ou de rayons).

Deze interpretatie brengt met zich mee dat het voornaamwoordelijk bijwoord 'daer af' in v. 19 *kan* terugwijzen naar 'kroon', maar strikt genomen toch 'straelen' als antecedent heeft.

In v. 21-24 zegt Amalia dat ze de kroon van Frederik Hendrik zal 'al aerdigher doen blaken, Van steê, tot steê' door haar minnetranen. De kommentatoren, die ik gelezen heb, zwijgen of stellen de Franse en Spaanse kronen-met-paarden tegenover een Oranje-kroon-met-minnetraantje³. Blaakt, flonkert een *natte* kroon? Moeten we hier niet eerder denken aan tranen, die tot paarden bestendig worden, een bekend renaissance-motief, dat onze dichter reeds eerder, in 1605, gebruikt had in 'Sal nemmermeer gebeuren'⁴: Venus vangt daar de tranen van Brechtje Spiegel op in een rozenblad en maakt er dan parels van. – Ook Vondel hanteert het herhaaldelijk. In zijn *Maeghdeburghs Liickoffer* van 1631 (ed. WB 3, 363) bidt hij tot God de kuise dauw der tranen tot paarden te stollen op het gelaat der oorlogsslachtoffers en de bloeddruppels tot koralen, want de Muze wil deze dag gedenken, 'met die juweelen Verciert':

90 Ah hemel ! strem, op 't aenschyn, dese traenen
En kuyschen dau, tot parlen altemael :
Dit suyer bloed, dees' sprengklen tot korael.

In *Joseph in Dothan*, op het einde van het tweede bedrijf (WB 4, 100), zingt een rei van engelen over de tranen 'Op 't perlemoer der lieve wangen':

537 Och stremdenze op dit perlemoer ;
Dat wy die(n) reegen aen een snoer
Van gout om onzen hals te cieren

Een kras voorbeeld vind ik in WB 8,358, waar Vondel een vers van psalm 55 (*Deus vitam meam annuntiavi tibi, posuisti lachrymas meas in conspectu tuo*) als volgt tot harpzang uitbreidt :

Gy zaeght mijn traenen langs de wang
Afrollen, hebtze oock niet vergeeten,
Maer reeghtze, als parlen, aen een snoer,
En telde al wat mij wedervoer.

3. Stoett-Leendertz : 'van plekje tot plekje, evenals die andere kronen met paarden'. – Van Slooten en ook Ornée geven letterlijk hetzelfde; Keuchenius-Tinbergen ongeveer hetzelfde: 'van plekje tot plekje, zoals de Fransche en Spaansche kronen met paarden bezet zijn' – G. Engels wijkt wel af in het eerste gedeelte: 'van plaats tot plaats, d.i. overal, evenals de parels in de Franse en Spaanse kroon'.

4. Stoett-Leendertz I, 39.

'Van steê, tot steê' betekent dan ook niet 'van plekje tot plekje' en zeker niet 'overal' (G. Engels), maar veel precieser: 'van straal tot straal, van punt tot punt'.

Tot slot zou ik nog iets willen zeggen over v. 57-58:

Wat mooght ghy, die u niet en zoeken,
Bestooken, in hun voordeel, gaen.

De laatste, leidinggevende bloemlezing van Zaalberg verklaart: '*in hun voordeel*: waardoor hun kansen gunstiger worden (om u te doden)'⁵. Deze betekenis zal 'voordeel' hier waarschijnlijk ook wel hebben, maar in de eerste plaats wordt toch, gezien het werkwoord 'bestooken', de strategisch voordelige positie van de belegerden achter de veilige stadswallen bedoeld⁶, en dit in tegenstelling tot Frederik Hendrik, die het oorlogsgevaar slechts kan breidelen 'met wal en graf' (v. 38).

Het viel me hier weer op hoe weinig er geschreven is over dit meesterwerk uit onze litteratuur. Velen moeten toch intens bezig geweest zijn met dit gedicht, waarvoor zelfs Conrad Busken Huet⁷ in vuur en vlam raakte: 'Armida zelve, toen zij over Reinout zich heenboog, en met festoenen van lelien en rozen hem kluisterde, gevoelde niet inniger of fluisterde niet zachter'.

§ 15. KON HUYGENS OPTELLEN ?

Wie in Huygens' autobiografie het grappige verhaal over de wambuis-metode heeft gelezen, zal zonder moeite bevestigend antwoorden. Toch heeft A. P. de Bont zich in de NTg. 61, 1968, 84-86 een dergelijke vraag gesteld: 'Wist Huygens niet dat tweemaal twee vier is?' En toch twijfelen studenten aan zijn wiskundige begaafdheid, wanneer zij gekomen zijn bij v. 265 van *Batava Tempe* (1621):

5. Vergelijk ook Knувelder: 'Waarom gaat gij hen bestoken, die u niet opzoeken; dat is misschien in hun voordeel (of, misschien?: gij bestookt hen in datgene wat hun voordeel is, hun belangen raakt; en daardoor laadt gij hun vloeken op u).

6. Zo had het ook Van Slooten reeds verstaan: 'Waarom gaat ge hen bestoken, terwijl ze U niet zoeken en (door hun beschutting van muren enz.) veel op U vooruit hebben'. Vergelijk ook Stuiveling: 'op een plaats waar zij in het voordeel zijn'; en Keuchenius-Tinbergen: 'gaan bestoken in hun gunstige positie', naast 'waar zij toch alleen voordeel bij kunnen hebben'.

7. *Litterarische Fantasien en Kritieken* 18, 74.

Dry-mael dry en seven uren
 Sien ick Titan op de jaght ;
 Qualick seven kan hy duren
 Tot het nutten van den Nacht...

Het is duidelijk dat hier een etmaal van Helios, de zonnegod, wordt beschreven. Een eenvoudig rekensommetje geeft : $(3 \times 3) + 7 = 16$ uren jaagt hij door de lucht en hij gunt zich een nachtrust van nauwelijks 7 uren. Samen : 23 u. Ra, ra, wat doet hij het 24ste ?

Voor zover ik weet, geeft geen enkele kommentator uitsluitsel. Ik denk dat de sleutel ligt in 'sien ick'. Er staat niet dat de zonnegod in de lange zomerdagen 16 uren jaagt, maar ik zie hem 16 uren jagen. Dit betekent dat Huygens één uur van het spektakel mist en dus hetzij één uur na zonsopgang opstond, hetzij één uur vóór zonsondergang zich te slapen legde. Op grond van v. 279 :

Beter buyten in de Linden
 Naer den dageraed gewacht.

moeten we aan de laatste mogelijkheid de voorkeur geven.

§ 16. DE HERKOMST VAN ARMOEZAAIER

Met die merkwaardige „armoedzaaier” hebben zowel Van Haeringen als Stutterheim zich uitvoerig beziggehouden.¹ In hun bijdragen komt zoveel ter sprake dat ik het hier onmogelijk in enkele regels kan samenvatten. Ik wil hier alleen mijn zienswijze uiteenzetten ; van het hypotetisch karakter ben ik me bewust maar ik geloof toch dat ik een aantal vragen, waarop mijn voorgangers het antwoord schuldig bleven, bevredigend kan beantwoorden.

Ik denk dat zij zich veel moeilijkheden op de hals halen door in het eerste lid van de samenstelling het woord „armoede” te zien, hetzij dan in de Friese betekenis van 'ruzie, onrust', hetzij in onze tegenwoordige betekenis van 'paupertas'. — Is 'over de betekenis van het eerste lid van het Nederlandse *armoedzaaier* geen verschil van mening mogelijk' ?² Indien wij nu eens uitgingen van 'armoës' als bijvorm van 'aalmoes' ?

1. J. B. van Haeringen, *Armoedzaaier en soortgenoten*, in NTg. 37, 1943, De Vooy-nummer 42-47 ; herdrukt in *Neerlandica. Verspreide Opstellen* ('s-Gravenhage 1949), p. 287. — C. F. P. Stutterheim, *Armoedzaaier* in TNTL 80, 1964, 249-270.

2. Stutterheim p. 259.

a. Met bewijsstukken voor de dissimulatie al > ar heb ik het niet moeilijk. A. van Loey vermeldt ze in zijn *Mnl. Spr.* II § 102 : „*aermoessene* : aalmoes (begunstigd door bijgedachte aan *arm*)”, geattesteerd in oorkonden uit Brussel 1326 en Diest 1433 (zie zijn Aant.). Ik kan daar uit mijn eigen materiaal nog aan toevoegen :

1. – „gaf jn purre armusen (Herkenrode, 1352) ; zie J. Moors, Oorkondentaal Limburg
2. – „Der armussen vander Doervart Eyn vaet Roggen (Tongeren, 1396) ; zie Moors, Oorkondentaal Limburg
3. – „gaf in armoessen” (Hertogendal in Hamme-Mille bij Leuven, 1488) ; zie C. Vleeschouwers in OGE 47, 1973, 214 en 219.

b. Al behoort twijfel niet tot het vakjargon van de etymologen, ik kom er eerlijk voor uit dat ik mijn tweede stap reeds veel onvaster zet. Wordt 'aalmoes' wel eens verbonden met het werkwoord 'zaaien' ?

In het MNW vind ik daarvoor geen voorbeelden bij de derde betekenis 'strooien, verspreiden' ; wel lees ik daar dat, na het uitroepen te Brugge van de vrede met Frankrijk (1488), „zo zaeyde men ghelt naer de costume van Brugghe” (Ann. Em. 13, 134). Het is niet precies wat we zoeken, maar we zijn toch vlak in de buurt. We zitten hier trouwens veel te vroeg. Het WNT helpt ons met 'aalmoes' niet verder en heeft nog niet geZaaid. Maar de *Dictionnaire de la langue française* van E. Littré sub verbo *semer*, 5° 'distribuer' bedient ons beter : bijna al zijn bewijsplaatsen hebben 'aumônes' als lijdend voorwerp. Het begint met Bossuet († 1704), die predikt : 'Que pour les aumônes que vous aurez semées en ce monde, il (le Sauveur) vous rende en la vie future la moisson abondante qu'il vous a promise.'

c. Uit de verbinding 'aalmoesen zaaien', die in het Frans gebruikelijk was maar die ik voor het Nederlands niet vermag aan te tonen, kan dan het substantief 'aalmoes / armoes-zaaier' zijn ontstaan, iemand (stel ik me voor) die door overdreven liefdadigheid de broek van zijn lijf geeft en zo tot armoede vervalt. Dat door begripsassociatie met 'armoe' de variant 'armoes' van het eerste morfeem het gewonnen heeft, zal niemand verbazen.

Bij (een voorlopig) gebrek aan bewijsplaatsen, is het ondoenlijk het milieu aan te duiden waarin deze 'armoezaaier' oorspronkelijk verkeerde.

1) Men kan hier b.v. denken aan de 'Aelmoesseniers', die in Antwerpen instonden voor de armenzorg en waaraan Jan van der

Noot een gedicht heeft gewijd in zijn 'Poetische Werken'.³ Ik laat hier W. Waterschoot aan het woord: 'het aalmoezenierschap was een der meest gevreesde stedelijke ambten in de ogen van de gewone gegadigden, d.i. der grote kooplieden. Guicciardini vermeldt in zijn *Beschryvinghe van alle de Nederlanden* (1612, p. 77): 'zy verschieten altoos een goede somme van penninghen van heur eyghen goedt / om in der noodt uyt te reycken ... Daer en boven houden ende voeden dese Aelmoesseniers tot enen sekeren ouderdom / ontrent twee oft drie duysent armer menschen kinderen...' ⁴ – In de 16de-17de eeuw zitten we waarschijnlijk nog veel te vroeg: het zou me verbazen indien dit spoorloos woord al eeuwen werd gebruikt.

2) Onze 'armoeszaaier' kan ook een van die pastoors geweest zijn waarvan Béranger († 1857) schrijft 'qu'à deux mains il semait, Sans bruit faisant, l'aumône.'⁵

3) Hij kan ook een sociaal-bewogene geweest zijn, solidair met de (al of niet stakende) arbeiders, zo iemand als Lukas van Gelder, het hoofdpersonage uit het toneelstuk *De Zendeling* (1905), waarmee Frederik van Eeden reageerde op de spoorwegstaking van 1903. Verreest, de hoofdkondukteur die de plannen der stakers aan de direktie verklapte, wordt daar door de arbeiders voor 'armoed-zaaier' uitgescholden. De direkteurszoon Lukas heeft zijn aandeel in het familievermogen besteed aan steun voor de beproefde gezinnen en past later in het stuk dit scheldwoord op zichzelf toe in een voor mijn doel treffende passage: 'Een goede titel ... Lukas, de armoedzaaier. – Veertig mille ... veertig duizend gulden ... En drie duizend gezinnen ... dat is ... dertien gulden één week ... nee! twee weken.'⁶ Het lijkt wel alsof de betekenis van 'armoed' (= aalmoes) hier met klinkende munt wordt verduidelijkt.

Ik weet dat dit alles hypotese is en misschien niet eens de mooie kwalifikatie van 'tentatieve etymologie' verdient. Het is eigenlijk meer een uitnodiging om met mij te zoeken naar 19de-eeuwse armoezaaiers, ook in Vlaanderen.⁷ Mijn benadering heeft op die van Van Haeringen en Stutterheim wel voor dat nu een aantal feiten beter kunnen verklaard worden:

3. Zie ed. W. Waterschoot (1975) I, 81-82; II, 487; III, 363 en vooral 364.

4. Geciteerd bij Waterschoot III, 364.

5. Geciteerd bij Littré sub „aumône”.

6. Men zie ook de andere door Stutterheim p. 266 aangehaalde passages.

7. Mijn indruk, dat het woord reeds in de 19de eeuw in Vlaamse dialecten gangbaar was, werd me bevestigd in een brief van Dr. G. Schmoek: zijn grootouders gebruikten het.

1° We krijgen nu een normale, gezonde en semantisch geheel doorzichtige woordvorming, en hoeven geen beroep te doen op het (hoogst onwaarschijnlijke) Fries noch op een semantische onderdrukking van het tweede lid *-zaaier*.

2° De rare *-d-* van armoedzaaier, die trouwens in Vlaanderen ongebruikelijk is, kan nu gemakkelijker worden verklaard omdat ze niet klankwettig maar door volksetymologie is ontstaan.

3° Nu begrijpen we ook beter waarom het begrip 'heer' zo dikwijls in de definities voorkomt en zo vaak uit de kontekst blijkt⁸:

- Bernard Canter, *Twee weken bedelaar* (1900): 't Zijn ommers armoedzaaiers met 'n hoed op hier.'
- Kuipers, *Geïllustreerd Woordenboek* (1901): 'schimpnaam voor een kalen menheer'.
- Frederik van Eeden, *De Zendeling* (1905) laat het gebruiken voor de hoofdkondukteur en de direkteurszoon (zie boven).
- Van Dale (1914): 'iemand die altijd geldgebrek heeft.'
- Van Haeringen (1943): '... niet bepaald een behoeftige, maar in het bijzonder iemand die bij een vast maar laag inkomen de verplichting heeft van „netjes voor den dag te komen”' (p. 42).
- WNT, *Supplement* (1953): 'iemand die altijd geldgebrek heeft zonder bepaald tot de armen te behooren'. - Haast alle alhier geciteerde bewijsplaatsen wijzen in dezelfde richting:
  - Goedhart - Becker (1916): 'de gezeten broer van moe, werd een armoedzaaier voor de nichies' (p. 130).
  - Ter Laan (1925-'26): 'Rijkswerklieden'
  - Last (1934): 'Zuiderzeevissers'
  - Walschap (1940): 'reizende passanten'
  - Bakker (1941): 'netjes gemaakte kinderen op een schoolreisje'
  - Kath. Illustr. (1950): 'een toekomstige rijke erfgenaam'
  - Witlox (1951): 'zwetsende filosofen'
- Een zegsman van Stutterheim (vóór 1964): 'een altijd op zwart zaad zittende intellectueel' (p. 270).

8. De nu volgende bewijsplaatsen zijn ontleend aan Van Haeringen en Stutterheim.